

УДК 340.12

**Н. М. ОНИЩЕНКО
С. О. СУНЄГІН**

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджується проблема відповідальності держави перед особою в контексті розвитку громадянського суспільства. Зазначається, що відсутність відповідальності держави перед особою ставить під сумнів реалізацію одного з основних принципів сучасного права – принципу пріоритету прав і свобод людини та громадянина, бо права і свободи людини і громадянина можуть бути реалізовані переважно у правовідносинах з державою. Робиться висновок, що відповідальність держави перед особою є багатоаспектним поняттям, яке не можна зводити лише до відповідальності посадових осіб державних органів.

***Ключові слова:** держава, відповідальність держави перед особою, громадянське суспільство, законодавство, юридична відповідальність, права і свободи людини.*

Онищенко Н.Н., Сунегин С.А. Ответственность государства перед личностью в контексте развития гражданского общества

Исследуется проблема ответственности государства перед личностью в контексте развития гражданского общества. Отмечается, что отсутствие ответственности перед лицом ставит под сомнение реализацию одного из основных принципов современного права – принципа приоритета прав и свобод человека и гражданина, так права и свободы личности могут быть реализованы преимущественно в правоотношениях с государством. Делается вывод, что ответственность государства перед лицом является многоаспектным понятием, которое нельзя сводить только к ответственности должностных лиц государственных органов.

***Ключевые слова:** государство, ответственность государства перед личностью, гражданское общество, законодательство, юридическая ответственность, права и свободы человека.*

© *ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна* – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

© *СУНЄГІН Сергій Олександрович* – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Onishchenko Natalia, Sunegin Sergiy. Responsibility of a state before a person in the context of civil society development

The article investigates the problem of state responsibility before a person in the context of civil society development. It is noted that the lack of state responsibility before a person challenges the implementation of one of the basic principles of modern law – the principle of priority of rights and freedoms of an individual, so the rights and freedoms of an individual may be implemented mainly in the legal relationship with the state. It is concluded that state responsibility before a person is a multi-aspected notion that can not be reduced only to the liability of public officials.

Key words: state, responsibility of a state before a person, civil society, legislation, legal responsibility, human rights and freedoms.

В особливо загостреній формі проблеми формування і функціонування громадянського суспільства постають у часи суспільного неспокою.

Сьогодні «оголені» всі аспекти життєдіяльності громадянського суспільства в Україні: політичні, економічні, соціальні, філософські і, безумовно, правові.

На жаль, можна без перебільшення констатувати, що сучасна наука, у тому числі правова, виявила свою повну нездатність до вирішення тих важливих проблем, які поставило на сучасному етапі розвитку українське суспільство, безпосередньо український народ.

Одним із найбільш важливих завдань сьогодення є визначення оптимального співвідношення між державою і суспільством.

Пошук порядку в людському суспільстві, відмічав видатний філософ та мислитель В.С. Соловйов, – супроводжується пошуком влади. Просування України по демократичному шляху прямо пов'язане по-перше, з перерозподілом соціального простору між державою і громадянським суспільством, а по-друге, з їх визначеною, бажано більш ефективною взаємодією, або, хоча б налагодженим співіснуванням в нових політичних умовах.

Слід зазначити, що принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства по відношенню до державної влади знаходить своє розповсюдження, стає все більш характерним для генеральної динаміки розвитку сучасної світової цивілізації. Це, зокрема, відображено у появі та успішній діяльності міжнародних невідомих організацій, наднаціональних інститутів ООН, ЮНЕСКО, МОП тощо.

В умовах розбудови демократичної держави відносини «особа – держава» зазнають суттєвих змін. Ці відносини не мають на меті забезпечення для однієї частини суспільства більший ступінь свободи, ніж для іншої. Необхідно вести мову про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, всіх громадян держави. Слід зазначити, що із стародавніх часів держава завжди розглядалася як певний «інструмент», що забезпечує певний рівень свободи у конкретних просторових та часових вимірах. Свобода народу забезпечена лише тоді, коли народ дійсно організовує без будь-якого втручання союзи, збори, видає закони, обирає за власним волевиявленням всіх посадових осіб держави, яким доручається проведення в життя законів і здійснення управління на основі цих законів

(приклад – Майдан 2013-2014 рр.). Отже, свобода народу забезпечена лише тоді, коли влада в державі повністю і остаточно належить народу. Як відомо, повновладдя народу складається в умовах демократичної правової держави. В такій державі народ має всю повноту і верховенство влади. Органи влади, що створюються, підкорені народу, обираються і контролюються народом. Тільки за таких умов забезпечується свобода особи. В демократичній, правовій державі взаємовідносини органів влади і громадян щодо свободи особи будуються як паритетні й справедливі. Народ однаково зацікавлений і в свободі окремої особи, і в нормальному функціонуванні органів держави, що забезпечують права і свободи людей.

З політичної точки зору, відносинами соціальної справедливості, за яких тільки можлива свобода особи, можуть бути відносини, при яких свобода прямо залежить від сутності влади, дійсне народовладдя – від дійсної свободи особи: без одного не має іншого¹.

Права і свободи, встановлені демократичною державною владою, здійснюються в інтересах всіх громадян і кожної людини окремо. В установленні прав і свобод державною владою, в реалізації їх громадянами спостерігається фактична єдність загального і окремого, результатом чого є зміцнення державної влади, задоволення інтересів людей.

Необхідно зазначити, що в наш час відповідальність держави перед особою починає, хоча і повільно, набувати більш-менш реального характеру: активно оновлюється законодавство, в тому числі норми, що передбачають юридичну відповідальність як держави в цілому, так і її посадових осіб. Встановлення норм відповідальності держави перед громадянином є свідченням визнання державного пріоритету прав і свобод громадянина над іншими цінностями в суспільстві.

Одну з основних ознак соціальної, правової держави – пов'язаність держави правом – слід розуміти так, що права громадян не є дарованими державою, а мають власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними. Тому відносини особи та держави мають будуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальним перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином².

Між особою і державою існують певні відносини, в яких кожна із сторін має права і відповідні обов'язки³. Специфіка цих відносин полягає в тому, що значна їх частина регулюється правом. Від імені суспільства виступає його особлива політична організація – держава, а особа в цих відносинах виступає як громадянин. Саме за допомогою права встановлюється відповідний баланс у взаємовідносинах «держава – особа», визначається правове становище його учасників, необхідні гарантії здійснення їх прав і виконання ними обов'язків. У зв'язку з цим Конституція України передбачає обмеження прав і свобод особи в надзвичайних умовах, для гарантування безпеки громадян, захисту конституційного устрою, з метою захисту здоров'я, прав і інтересів інших осіб, забезпечення безпеки держави.

Правові обмеження свідчать про зменшення обсягу можливостей і прав особи. В правовому регулюванні це вирішується шляхом встановлення обов'язків, заборон, покарань тощо, спрямованих на захист суспільних відносин.

Розглядаючи взаємозв'язок держави, права і свободи особи, необхідно зазначити, що існують права і свободи, які ні в якому випадку не повинні обмежуватися – це природні права і свободи людини. Вони не створюються державою і не можуть бути нею обмежені, а належать людині від народження, в силу її природи. Це передусім право на життя, честь, гідність, а також вибір місця проживання, свободу думки, совісті й релігії, та деякі інші, що містяться у відповідних міжнародно-правових документах.

Цілі встановлення правових обмежень визначені в ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р., де записано, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги до прав і свобод інших, задоволення вимог моралі, громадянського порядку, загального добробуту в демократичному суспільстві. Декларація прав і свобод людини та громадянина встановлює: права і свободи людини і громадянина можуть обмежуватися законом тільки настільки, наскільки це необхідно, з метою захисту конституційного устрою, здоров'я, законних прав та інтересів інших людей у демократичному суспільстві. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

Для держави право слугує необхідною передумовою впливу на поведінку громадян засобами встановлення приписів, заборон, обов'язків. А для громадян право виступає не тільки мірою встановленої свободи, а й важливим гарантом від її необґрунтованого утиску. Можна сказати, що наскільки держава здійснює владні функції стосовно громадян, настільки і зобов'язана перед ними.

У свою чергу особа підкоряється державі й відповідає перед нею. Державна організація суспільства передбачає з боку громадян дисциплінованість, дотримання встановлених приписів. Без елементів підлеглих, виконання вимог держави неможливе саме існування і міцність державної організації.

Дійсна свобода не виключає, а передбачає взаємодисципліну і взаємовідповідальність як особи, так і держави. У відповідальності знаходить прояв діалектика необхідності і свободи, їх єдність. Право, що регламентує можливу і необхідну поведінку, виступає важливою умовою свободи особи. Держава, охороняючи право, охороняє тим самим свободу кожної особи.

Відповідальність особи своєю іманентною якістю також має свободу – свободу обирати варіанти дій, свободу приймати рішення, свободу усвідомлювати свої вчинки тощо. Водночас свобода, як зазначалося, не може бути абсолютною і безмежною. Свобода особи – це розумні межі її дій і вчинків.

Таким чином, особа і держава є носіями взаємних обов'язків, найбільш чітко сформульованих у юридичних правах і обов'язках, у відповідності і на підставі яких може визначатися їх юридична відповідальність один перед одним. Іншими словами, юридичний аспект відносин «держава – особа» характеризується тим, що кожна із сторін цих відносин повинна діяти на основі права, його норм, яких неухильно треба дотримуватися.

Основний зміст багатьох юридичних гарантій свободи особи полягає в забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності у суспільстві⁴. З цією метою мають систематично оновлюватися, приводитися у відповідність до вимог часу чинне законодавство, вдосконалюватися правові форми і методи охорони прав громадян, зростати можливості участі громадян в обговоренні законопроектів, а також у їх прийнятті і проведенні в життя. Зрозуміло, що необхідно посилювати відповідальність за порушення законних прав і свобод особи, держави, тобто практично реалізувати вимоги демократичного законодавства.

У триаді «держава – право – особа» найбільш незахищеним елементом є особа. У держави, що використовує владу в своїх інтересах, є багато шляхів і можливостей обмежувати без належних підстав свободу і права людини. У наші дні є актуальними слова Демосфена, які він сказав багато століть тому, що людина повинна боротися за свої права так само, як і за стіни свого будинку.

Ще раз підкреслимо, що проблема відповідальності держави перед особою, перед своїми громадянами є однією з найменш розроблених в українській юридичній літературі. Пояснюється це багатьма причинами, але одна з них очевидна. В Україні держава визнавалася джерелом усіх прав і свобод, проблема відповідальності держави перед простим членом суспільства – особою могла здатися нісенітницею (наприклад, пропозиція в роки радянської влади щодо необхідності запису в Конституції права громадян на страйк). Така пропозиція розглядалася б як контрреволюційна, ворожа, спрямована на підрив влади з одного боку, а з іншого – вважалося, що держава в нас народна, слугує народу, тому як можна проти неї страйкувати? Або виходити на центральні площі та бойкотувати владу, що є антинародною.

Об'єктивно має існувати інститут відповідальності держави перед особою, але до цього часу відсутні належні розробки цього питання. До цього інституту входять норми міжнародного права, що містяться в тих міжнародних конвенціях і документах, які ратифікувала Україна, конституційні норми, як це зазначалося, що покладають обов'язки на державу щодо особи, її прав і свобод, норми всіх інших галузей права, що передбачають відповідальність держави, її органів і посадових осіб перед громадянами. Наприклад, норми Кримінального кодексу України, що передбачають відповідальність за посадові злочини, норми Кодексу законів про працю, в яких встановлюється відповідальність керівників за порушення трудових прав громадян тощо.

До цього часу в Україні, про що вже йшлося, слабо розмежовані два такі поняття, як відповідальність держави і її органів чи посадових осіб.

Порушення прав особи посадовою особою – це протиправне діяння держави, адже держава формує свій апарат, добирає кадри, присвоює кваліфікаційні і посадові розряди тощо.

У багатьох демократичних правових державах відсутній вказаний поділ відповідальності, позов пред'являється не чиновнику, а державі.

Ще раз наголосимо, що у правових державах створені і діють механізми, за допомогою яких справляється ефективний вплив на якісну сторону діяльності державного апарату, особливо щодо дотримання прав і свобод людини.

Прикладом може слугувати інститут юридичної відповідальності держави перед особою. Такий інститут свідчить про публічний характер влади, про її підзвітність суспільству, саме в цьому проявляється публічно-правова відповідальність держави в цілому.

Інститут відповідальності держави перед особою – це одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною її для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб (сучасні трансформаційні зміни в Україні).

Проблема відповідальності держави перед особою – це проблема відповідних правовідносин (конституційних, цивільно-правових тощо), в яких держава має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом – відповідальною стороною. Це і є правові відносини рівних сторін, в яких держава має ряд переваг перед особою.

Питання про відповідальність держави перед особою слід розглядати, враховуючи їх взаємозв'язки, взаємодію, оскільки це двосторонні відносини, а не односторонні, отже, завжди повинен бути взаємовплив сторін одна на одну. Чи є взаємовплив у відносинах «держава – особа»? Безперечно. Він може бути не рівнозначним, суперечливим, може в якійсь мірі визначатися протилежними цілями і інтересами сторін, але такі відносини існують.

Крім того, слід зазначити, що об'єктивно між державою і особою можуть і навіть повинні існувати суперечності, втім вони не повинні набирати руйнівного характеру. Так, завдання держави – запобігати зростанню, посиленню цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту. Слабка діяльність держави в соціальній сфері часто стає причиною гострих соціальних конфліктів, порушенням прав громадян, що закріпленні в законодавстві України.

Задача держави передбачати, попереджати наростання, посилення цих суперечностей, не доводити їх до гострого протистояння.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства – їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, і тим паче в удосконаленні механізму власної відповідальності. В правовій державі такої невідповідності у відносинах «держава – особа» бути не повинно.

Зрозуміло, ступінь, рівень відповідальності держави перед особою, визначається рівнем зрілості громадянського суспільства, його самоорганізацією, активністю впливу на державно-правові механізми, взаємозв'язком суспільства, держави і особи. Слід також врахувати, що саме незнання закону особою звільняє державу від відповідальності. Цілком очевидно, що відповідальність може настати передусім там, де є можливість у громадян контролювати дії влади. Тому держави і, особливо ті, в яких відсутній демократичний режим, а переважає інший (авторитарний, тоталітарний, адміністративно-командний), зводять до мінімуму можливість контролю з боку суспільства і окремих громадян дій органів влади і посадових осіб і в такий спосіб уникають відповідальності перед ними.

При такому стані речей, коли у держави в особі різних органів і безлічі урядовців переважаючими є привілеї і права, а у пересічних громадян переважно обов'язки, не може бути і мови про реалізацію принципу взаємної відповідальності держави і громадянина.

У чинному законодавстві України прямо зазначається, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Одним із перших законів України, в якому чітко обґрунтовується принцип відповідальності держави перед особою, був Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Ця ідея також проголошена і в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди громадянину, завданій незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду». Цей конституційний принцип конкретизований в інших нормах діючого законодавства.

Держава несе відповідальність за дії або бездіяльність своїх законодавчих органів. Така відповідальність настає, якщо їх дії містять склад міжнародного правопорушення (наприклад, видання закону, що суперечить зобов'язанням цієї держави за міжнародними договорами). Держава не може зняти з себе відповідальність за невиконання зобов'язань за міжнародними договорами, посилаючись на внутрішнє законодавство. Механізм відповідальності починає діяти не з часу видання відповідних законів, а з моменту їх фактичного виконання, відсутність закону теж може сприяти настанню відповідальності держави, бо держава, що взяла на себе міжнародні зобов'язання, неодмінно повинна внести відповідні поправки в своє внутрішнє законодавство з тим, щоб забезпечити виконання цих зобов'язань⁵.

Держава несе відповідальність і в тому випадку, якщо з її території ініціюються протиправні діяння проти іншої держави, у тому числі і діяння,

вчинені індивідами (наприклад, бандитські дії та вчинки, здійснення терористичних актів і ін.). Держава, на території якої знаходяться іноземні військові бази, несе відповідальність, якщо вона не забороняє скоювати за їх допомогою протиправні діяння проти інших держав.

Держава несе відповідальність за ті дії, які вчиняються на її території, негативні наслідки яких виявляються за його межами і завдають збитку інтересам інших держав. Це відбувається, наприклад, при забрудненні навколишнього середовища. Стокгольмська Декларація ООН по проблемах навколишнього середовища 1972 р. зобов'язує держави здійснювати діяльність в межах своєї юрисдикції і контролю, без заподіяння збитків навколишньому середовищу інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції (п. 21).

Також держава відповідає і за деякі правомірні дії, що призвели до шкідливих наслідків (наприклад, за збиток, заподіяний запущеними нею космічними об'єктами, незалежно від наявності вини). Так, ст. 2 Конвенції про міжнародну відповідальність за збиток, заподіяний космічними об'єктами, встановлює «абсолютну відповідальність за виплату компенсації за ушкодження, заподіяного космічними об'єктами на поверхні Землі або повітряному судну у польоті». В даному випадку підставою відповідальності є не правопорушення, а так звана відповідальність за ризик і вона зводиться лише до відшкодування збитку. Існує також декілька міжнародних договорів, які передбачають абсолютну відповідальність за збиток, заподіяний в результаті діяльності по мирному використанню атомної енергії (Віденська Конвенція про цивільну відповідальність за збиток, заподіяний в результаті діяльності, пов'язаної з використанням атомної енергії 1963 г.; Брюссельська Конвенція про відповідальність за морські перевезення ядерних матеріалів 1971 р. та ін.)

Держава несе відповідальність за дії державних органів, військового командування і військових частин, що порушують норми права щодо збройних конфліктів, які регламентують засоби і методи ведення війни; тому воно повинне вжити всі заходи до того, щоб у разі збройного конфлікту всі гуманітарні норми, закріплені в Женевських конвенціях 1949 р., Додаткових протоколах до них 1977 р. і в інших міжнародних конвенціях виконувалися всіма органами, військовими частинами і підрозділами, окремими військовослужбовцями.

Відсутність відповідальності держави перед особою ставить під сумнів реалізацію одного з основних принципів сучасного права – принципу пріоритету прав і свобод людини та громадянина, бо права і свободи людини і громадянина можуть бути реалізовані переважно у правовідносинах з державою. Отже, саме на державі лежить обов'язок забезпечити реалізацію цих прав, оскільки обов'язок, не забезпечений відповідальністю, перетворюється на фікцію.

Повільний прогрес у вирішенні проблеми відповідальності держави перед особою, в налагоджуванні збалансованого правового механізму їх

взаємодії можливо пояснити, в тому числі, і відсутністю необхідних теоретичних напрацювань. Юридична наука повинна якомога скоріше позбутися синдрому перебільшення ролі і значення держави по відношенню до особи⁶.

1. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – Серия «Мир культуры, истории и философии / Петражицкий О. И. – СПб.: Лань, 2000. – С.167, 183. 2. *Котюк В.О.* Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Котюк В.О. – К.: Атіка, 2005. – С. 270-290. 3. Там само. – С. 382-384. 4. *Онщенко Н.М.* Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій / Н.М. Онщенко, Н.С. Кузнецова // Віче. – 2014. – № 7. – С. 30-33. 5. *Карташов В.Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества. Юридическая ответственность в правовой системе общества / Карташов В.Н. – Ярославль, 2003. – Ч. 9. – С. 23. 6. *Кислухин В.А.* Проблемы эффективности реализации юридической ответственности (теоретико-правовой анализ) / В.А. Кислухин // Научные труды Российской Академии юридических наук. – 2005 (5). – Т.1. – С.108-115.

УДК 34 : 165.242.1

С. О. ГЛАДКИЙ

СВІТОГЛЯДНІ КООРДИНАТИ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Розглядаються деякі загальні світоглядні проблеми правового самопізнання. Головна увага приділяється існуючим науковим підходам до розуміння людської свідомості як такої, а також контурам сучасної наукової «картини світу». Розв'язання зазначених проблем є необхідним для побудови теоретичного підґрунтя правосвітоглядної самоідентифікації особи, розвитку її правової самосвідомості. Автор доходить висновку, що теоретичне вивчення правосвідомості не набуде рис схоластичності, якщо воно ґрунтуватиметься на практиці емпіричного правового самопізнання. Вирішення завдань статті слугує реалізації автором загальної мети комплексного дослідження правового самопізнання – розробки його теоретичних засад, методології і методики.

Ключові слова: світогляд, свідомість, правосвідомість, правова самосвідомість, правове самопізнання, правова реальність, праворозуміння.

Гладкий С.А. Мировоззренческие координаты правового самопознания

Рассматриваются некоторые общие мировоззренческие проблемы правового самопознания. Основное внимание уделяется существующим научным подходам к пониманию человеческого сознания как такового, а также контурам современной научной «картины мира». Решение указанных проблем необходимо для построения теоретической основы мировоззренческой самоидентификации личности, развития ее правового самосознания. Автор приходит к выводу о том, что теоретическое изучение правосознания не приобретет черт схоластичности, если оно будет основываться на практике эмпирического правового самопознания. Решение задач статьи служит реализации автором общей цели комплексного исследования правового самопознания – разработки его теоретических основ, методологии и методики.

© **ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»